

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

*Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

pasiteiravo, ar jas reikėtų steigti atskirai ar kartu²². Kaip matyti iš šių klausimų, numatomų aukštųjų mokyklų vietos parinkimas bei sandara buvo palikti Vilniaus generalgubernatoriaus ir vietinės švietimo žinybos valdžios nuožiūrai. Ši iniciatyva galėjo būti susijusi su tais metais valdžios koridoriuose svarstyta idėja išskaidyti universitetų fakultetus po atskirus miestus ar net įsteigti vietoj fakultetų atskiras aukštąsias mokyklas, minimalizuojant studentų judėjimą²³.

Vietinė valdžia nepalaikė šio pasiūlymo. Nazimovas pripažino, kad „tokios įstaigos ne tik naudingos, bet [ir] iš esmės būtinos“, tačiau šiuo metu negalima jų įkurti, nes Šiaurės Vakarų krašto visuomenė tai supras kaip „vyriausybės silpnumą ir nuolaidą“, be to, tam nėra nei lėšų, nei patalpų ir paramos iš vietinių gyventojų tikėtis negalima²⁴. Liaudies švietimo ministrui Jevfimijui Putiatinui pritarus šiems samprotavimams, Aleksandras II nurodė kol kas tokios švietimo įstaigos nesteigti²⁵.

Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia

1861 m. antrojoje pusėje suaktyvėjo ir pradėjo dar aiškiau kristalizuotis politinės srovės Lietuvoje. Po rugpjūčio 6 d. demonstracijos išvaikymo institucionalizavosi ir „raudonųjų“ organizacija²⁶. Represinės valdžios priemonės komplikavo Lietuvos „baltųjų“ pozicijas krašto visuomenėje. Reikėjo imtis veiksmų, kurie būtų pateisinę jų politinę taktiką. „Baltųjų“ tikslas buvo taikiomis priemonėmis išgauti nuolaidų kraštui. Būtent šį uždavinį ir bandė spręsti rugpjūčio mėnesį Vilniuje susirinkę Lietuvos „baltųjų“ vadovai Gieysztoras, Zigmuntas Gružewskis, Kauno gubernijos bajorvedis Juozapas Daugirdas, pirmą kartą į tokius pasitarimus atvykęs laikinai ėjęs Gardino gubernijos bajorų vadovo pareigas Viktoras Starzeńskis. Šis konservatyviosios bajorijos

²² Liaudies švietimo ministro 1861 m. gegužės 26 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 3.

²³ S. Brim, *Universitäten und Studentenbewegungen in Rußland im Zeitalter der großen Reformen 1855–1881*, Fr/M, Bern, New York, 1985, S. 45.

²⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1861 m. birželio 20 d. raštas einančiam liaudies švietimo ministro pareigas, *RVA*, f. 733, ap. 62, b. 1506, l. 4.

²⁵ Liaudies švietimo ministro 1861 m. liepos 17 d. nuolankiausias pranešimas su caro rezoliucija, *ibid.*, l. 6–7.

²⁶ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, s. 121; В. Б. Бикунч, *Революционная организация...*, l. 32.

atstovas, amžininkų vadintas tiek Wielopolskio²⁷, tiek Adomo Czartoryskio²⁸ pasekėju, tiek Konradu Valenrodu²⁹ bei politiniu Hamletu³⁰, kaip matysime vėliau, politinėje Lietuvos scenoje iki sukilimo suvaidino vieną svarbiausių vaidmenų.

Šiame suvažiavime, kaip rašo Gieysztoras, būtent jo iniciatyva bandyta keturių gubernijų bajorvedžių vardu parengti peticiją, kurioje turėjo būti reikalaujama autonomijos Lietuvai. Gieysztoro parengta peticija daugmaž atitiko 1861 m. rudenį Hotel Lambert Lietuvai siūlytą programą, pagal kurią, remiantis Lietuvos ir Lenkijos padalijimų traktatu, Vienos kongreso nutarimais bei Aleksandro I viešais pareiškimais, peticijoje carui turėjo būti reikalaujama autonomijos, tikybų laisvės bei didesnių teisių lenkų kalbai³¹. Tai sakytų, jog Lietuvos „baltieji“ derino veiksmus su Czartoryskių stovykla. Tačiau šis Gieysztoro pasiūlymas nesusilaukė bajorvedžių pritarimo, kuriems tokie reikalavimai atrodė per daug radikalūs³².

Galima neabejoti, kad valdžia, gavusi tokį keturių gubernijų bajorvedžių dokumentą, būtų gana griežtai sureagavusi. Juk ji neleido steigti kredito draugijos kaip tik todėl, jog ji turėjo būti skiriama visoms keturioms Lietuvos gubernijoms, taigi baimintasi bet kokių Lietuvos integralumą stiprinančių institucijų atsiradimo.

Tai, kad šis Gieysztoro pasiūlymas, atsižvelgiant į to meto situaciją, buvo gana radikalus, rodė, jog „baltieji“ priversti skaitytis su radikalesniais visuomenės sluoksniais. 1861 m. rudenį arba 1862 m., Nazimovo žiniomis, trijų Lietuvos gubernijų – Vilniaus, Kauno bei Gardino³³, kuriose turėjo įvykti seimeliai, bajorija ruošėsi kreiptis į Aleksandrą II su peticijomis, reikalaujan-

²⁷ *Дневник П. А. Валуева...*, c. 394; [?], Wiktor Starzeński, *Czas*, 1882, Nr. 137.

²⁸ Н. Гогель, Из рукописи В. Ф. Ратча, *Московские ведомости*, 1866, № 220.

²⁹ [?], Владимир Николаевич Назимов. Очерк из новейшей летописи Северо-Западной России, *Русская старина*, 1885, кн. 3, с. 564.

³⁰ A. M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1861–1877)*, t. 3: *Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877*, Poznań, 1947, s. 76.

³¹ Pamiętnik Władysława Czartoryskiego 1860–1864, Władysław Czartoryski, *Pamiętnik 1860–1864. Protokoły posiedzeń Biura Hotelu Lambert*, cz. I i II. *Entrevues politiques*, opracował i wstęp opatrzył H. Wereszycki, Warszawa, 1960, s. 45.

³² J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, s. 120.

³³ Minske toks seimelis turėjo susirinkti vėliausiai – 1862 m. rugsėjo mėnesį, todėl čia ši gubernija neminima.

čiomis prijungti Lietuvą prie Lenkijos³⁴. Vilniaus gubernijos bajorija šį reikalavimą rengėsi pagrįsti ir istoriniais argumentais³⁵. Bijodama papildomų komplikacijų, valdžia uždraudė šiuos rinkimus³⁶.

Galima neabejoti, kad didžioji Lietuvos bajorijos dalis, kaip liudija ir rengtos peticijos, būtų pasisakiusi už prisijungimą prie Lenkijos. Nors ši politinė tendencija konservatyvioje bajorijoje buvo vyraujanti, tačiau ne vienintelė.

Kitai politinei orientacijai atstovavo Kirkoras. Istorinėje literatūroje jam skirta ne viena knyga, keletas straipsnių. Mes šiuo atveju tik paremsime tų tyrinėtojų argumentus, kurie Kirkoro pažiūrose išvelgė ir lietuvišką politinę savimonę³⁷, o ne tik regionalumo apraiškas³⁸. Juoba imtis šio asmens politinių pažiūrų aptarimo skatina nauji archyviniai šaltiniai.

1856 m. pabaigoje – 1857 m. pradžioje jis išdėstė valdžiai savo credo. Pirmiausia mūsų dėmesį patraukia tai, kad istorijoje Kirkoras ieško Lietuvos stiprybės ir atskirumo nuo Lenkijos apraiškų. Be to, jis aiškiai nurodo, jog „būtina atskirti mūsų [Lietuvos. – D. S.] nuo Lenkijos interesų“³⁹. Tai, Kirkoro manymu, reikėjo padaryti vos prijungus šias žemes prie Rusijos: „Juos [lietuvius. – D. S.] buvo galima lengvai pririšti prie Rusijos. Reikėjo nuo pat pradžių atkreipti dėmesį į tikrąją lietuvių tautybę, ugdyti ją ir išvalyti iš jos

³⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1861 m. spalio 24 d. slapta raštas vidaus reikalų ministrui, *RVIA*, f. 1282, ap. 2, b. 1090, l. 7.

³⁵ Vilniaus gubernijos bajorų adresas, pateiktas pagal Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymus Vidaus reikalų ministerijos sudarytame dokumente „Požiūris į politinę padėtį Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijose ir pagrindinio krašto viršininko numatomos vyriausybės priemonės jų atžvilgiu“, *ibid.*, b. 334, l. 3–4; yra išlikę ir kiti šios numatomos įteikti carui peticijos variantai, kurie skiriasi savo retorika, bet ne esme: [?], Wilno, 2 stycznia 1862. Adres Litwy do cara; posiedzenie polityczno-literackie u Nazimowa; policja rosyjska., *Przegląd Rzeczy Polskich*, 27 stycznia 1862 roku, s. 33. Gardino gubernijos bajorų peticija be datos, *LBP*, signatūros Nr. 545, l. 1279.

³⁶ Vidaus reikalų ministro 1861 m. lapkričio 2 d. nuolankiausias pranešimas carui, *RVIA*, f. 1282, b. 1090, l. 8.

³⁷ S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków 1978; A. Kulakauskas, „Šaka, atskilusi nuo tautos...“, *op. cit.*, p. 75–98.

³⁸ M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie...*

³⁹ [A. H. Kirkoras], *Apie Lietuvą*, *RVIA*, f. 735, ap. 10, b. 305, l. 524. Tiesa, tas procesas neturėjo apimti kalbinės depolonizacijos.

lenkišką elementą, ir esant tokioms sąlygoms jau būtų seniai įvykęs galutinis Lietuvos ir Rusijos susiliejimas⁴⁰.

Visišku nenuoširdumu šiuo atveju Kirkorą vargu ar galima apkaltinti, nes ir jo asmeniniuose laiškuose rasime lietuviškos politinės savimonės apraiškų. Laiške žmonai jis rašė, jog jaučia simpatiją Lenkijai tiek, kiek jos likimas susijęs su Lietuvos likimu⁴¹. Galbūt būtų galima teigti, kad šiais atvejais „lietuviško separatizmo“ deklaravimas buvo viso labo sąlygotas politinės konjunktūros, bet ne politinės savimonės?⁴² Paprasčiau tariant, šie Lietuvos konservatyviosios bajorijos veikėjai, deklaruodami Lietuvos atskirumo nuo Lenkijos idėją, tikėjosi gauti iš valdžios nuolaidų. Galima paminėti, jog Kirkoras savo idėjas išdėstė kaip tik siekdamas gauti valdžios sutikimą, kad būtų leidžiamas periodinis leidinys.

Galbūt būtų galima sutikti su tokia argumentacija. Juk vienas iš Lietuvos „baltųjų“ lyderių, laikinai einantis Gardino gubernijos bajorvedžio pareigas Starzeński, viename iš daugelio valdžiai adresuotų raštų aptardamas galimas valdžios politikos strategijas Lietuvoje, aiškiai nurodė, jog „apšviestiosios klasės“ siekia, kad šios provincijos būtų prijungtos prie Lenkijos Karalystės⁴³. Tačiau gal tokią elgseną nulėmė ir racionalus išskaičiavimas – bandymas gauti iš valdžios bent tam tikrų nuolaidų, o ne užsiimti nerealių pageidavimų formulavimu?

Iš tiesų prieš 1863–1864 sukilimą buvę įvykiai (1861 m. manifestacijos, įvairios peticijos valdžiai ir t. t.) aiškiai rodo, jog bent jau didesnė Lietuvos bajorijos dauguma siekė, kad buvusios LDK žemės būtų prijungtos prie Lenkijos Karalystės. Tačiau vis tiek lieka klausimas, kiek tą siekį nulėmėdavo

⁴⁰ Ibid., l. 522.

⁴¹ S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy...*, p. 64–65.

⁴² Manychiau, čia susiduriame su rimta problema, susijusia su identitetų struktūra. Klausimas būtų toks: kas sudaro identiteto esmę – ar simbolinė integracija, kuri vyksta per prisirišimą prie „tautinių“ simbolių (šiuo atveju „tautinių“ simbolių samprata plati, ji gali apimti tautos istorijos koncepciją, kultūrinį landšaftą, religiją, kalbą ir panašius fenomenus), arba tam tikri realūs ar tariami kolektyvinio individo interesai. Akivaizdu, kad vienareikšmis atsakymas į šį klausimą vargu ar įmanomas. Galbūt būtų galima nebent pasakyti, jog abi sąlyginai išskirtos kolektyvinio identiteto dalys bent jau daugeliu atvejų yra būtinos. Kinta tik jų svarba.

⁴³ V. Starzeński 1862 m. lapkričio pabaigoje parengta peticija, *RVA*, f. 908, ap. 1, b. 149, l. 2.

politinė savimonė ir kiek tam tikras išskaičiavimas. Štai prancūzų istorikas Beauvois Podolės gubernijos bajorų siekį prisijungti prie Lenkijos Karalystės aiškina tuo, kad šie tokiu būdu stengėsi išvengti jiems nepalankių baudžiamos panaikinimo reformos padarinių⁴⁴. Kad tokia versija neatmestina, patvirtina ir Valujevo minčių eiga. Vidaus reikalų ministras 1863 m. pradžioje siūlė imperatoriui suteikti rusiškoms gubernijoms daugiau politinių teisių, ir tada Vakarų kraštas bus priverstas „galų gale veidu atsisukti į Maskvą ir nugara į Varšuvą“⁴⁵. Tai, žinoma, nėra tiesioginis mūsų hipotezės parėmimas, tačiau toks vidaus reikalų ministro samprotavimas rodo, kad jis būtent taip suvokė situaciją: Vakarų krašto bajorijos politinį identitetą galima pakreipti norima linkme, tik reikia įtikinti ją bendradarbiavimo su imperijos valdžia naudą.

Tarp šių dviejų politinių strategijų – prisijungimo prie Lenkijos Karalystės ir neapibrėžto politinio savarankiškumo Rusijos imperijoje – būta įvairių tarpinių variantų. Aišku, kad mums šiuo atveju rūpi tik politiškai aktyvi krašto socialinio elito dalis. Valdžiai imantis represinių priemonių, atviras Lietuvos visuomenės siekių deklaravimas, ypač prijungimo prie Lenkijos Karalystės reikalavimas, nebūtų atnešęs jokių pozityvių rezultatų, tik naujų represijų. Mat Peterburge buvo labai rūpinamasi politine ir socialine harmonija imperijoje. Net jei buvo suvokiama, kad situacija toli gražu ne tokia, kaip norima, vis tiek bent jau išoriškai viskas turėjo rodyti visuomenės santarvę. Įvairių peticijų, ne tik iš vakarinių gubernijų, gausa sukūrė valdžiai labai nepalankią situaciją: nepatenkindama keliamų reikalavimų, valdžia būtų viešai pripažinusi, kad visuomenėje egzistuoja įtampa. „Lenkų“ reikalavimų atveju tai būtų sukėlę ir tarpautinį atgarsį. Patenkindama prašymus ji irgi būtų atsidūrusi nesolidžioje situacijoje: tai rodytų, carinių biurokratų supratimu, imperijos silpnumą. Todėl net reformatoriškai nusiteikę aukštieji pareigūnai Peterburge buvo linkę kitaip „derėtis“ su nepatenkintaisiais.

Būtent šių centrinės valdžios nuostatų ir reikia nepamiršti, kai bandome analizuoti Lietuvos visuomenės veikėjų politinius tikslus ir taktiką. Dovydas Fainhauzas, aptardamas Lietuvos „baltųjų“ lyderių politinius tikslus, akcentavo Gieyzstoro ir Starzeńskio principinius nesutarimus. Fainhauzo nuomone, „Starzeńskis, mainais į plačias nuolaidas, kurias buvo galima gauti iš carizmo,

⁴⁴D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie...*, s. 176.

⁴⁵П. А. Зайончковский, П. А. Валуев (Биографический очерк), *Дневник П. А. Валуева...*, с. 35.

buvo linkęs išsižadėti nepriklausomybės⁴⁶, o Gieysztoras „atmetė susitarimo su Rusijos valdžia galimybę“ ir pasisakė už vadinamąjį „organinį veikimą“⁴⁷. Tik kaip tada paaiškinti jau minėtą 1861 m. rugpjūtį Gieysztoro siūlytą peticiją carui? Juk toks veiksmas taip pat traktuotinas kaip bandymas susitarti su valdžia. Fainhauzas sureikšmina aiškiai taktinio pobūdžio minėtųjų Lietuvos „baltųjų“ veikėjų nesutarimus ir nepastebi paties Gieysztoro atsiliepiamų apie Starzeński. Paminėsime tik vieną situaciją. 1863 metais, jau prasidėjus sukilimui, buvo sprendžiamas vadovavimo atskirų Lietuvos vietovių sukilėliams klausimas. Po daugelio metų rašytuose prisiminimuose Gieysztoras gailisi, kad būtent Starzeńskiui nebuvo pavesta vadovauti Gardino gubernijos sukilėliams, nes Starzeński, kaip ir Konstantinas Giećewiczius bei Mećislovas Tućkaćlo, „niekada nebūtų pakenkęs reikalui“⁴⁸.

Kaip tik 1861 m. įvyko rimtas vidaus reikalų ministro Valujevo susidūrimas su Vilniaus generalgubernatoriumi Nazimovu. Pastarasis be savo tiesioginio viršininko žinios dalyje Šiaurės Vakarų krašto įvedė karinę padėtį. Aišku, kad Valujevas tuo labai pasipiktino⁴⁹. Centrinės ir vietinių valdžių nesutarimai sudarė palankią terpę Lietuvos „baltiesiems“ manevruoti.

Jau rugpjūčio 21 d. Peterburge su vidaus reikalų ministru susitiko vienas Lietuvos „baltųjų“ lyderių Minsko gubernijos bajorvedis Aleksandras Łappa⁵⁰. Netrukus Valujevo prašymu Łappa konfidencialiame laiške išdėstė savo samprotavimus apie būtinus krašto pertvarkymus⁵¹. Minsko gubernijos bajorvedis skundėsi po 1831 m. valdžios vykdyta politika – lenkų kalbos eliminavimu iš teisminės praktikos, Katalikų bažnyčios suvaržymais, Vilniaus universiteto uždarymu, lenkų kalbos kaip dėstomosios eliminavimu iš gimnazijų, krašto ūkio plėtros stabdymu, neleidžiant plėtoti kreditinės sistemos, aukš-

⁴⁶D. Fainhauz, Śladami Wielopolskiego. Wiktor Starzeński i jego projekty ugody polsko-rosyjskiej na Litwie i Białorusi (1861–1863), *Przegląd historyczny*, t. 85, 1994, z. 3, s. 243.

⁴⁷Ibid., s. 241.

⁴⁸J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 2, s. 14.

⁴⁹Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, *Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года. Сборник статей и материалов*, под ред. В. А. Дьякова, В. Д. Королева, И. С. Миллера, Москва, 1962, с. 345; *Дневник П. А. Валуева...*, с. 109.

⁵⁰*Дневник П. А. Валуева...*, с. 108.

⁵¹Minsko gubernijos bajorvedžio 1861 m. rugsėjo 7 d. konfidencialaus rašto vidaus reikalų ministrui kopija, *Революционный подъем в Литве и Белоруссии*, Москва, 1964, с. 532–535.

čiausios teisminės instancijos nebuvimu krašte, kišimusi į naujai besiformuojančius valstiečių ir dvarininkų santykius, taip pat tuo, kad vietiniai gyventojai negali kontroliuoti valdžios. Łappa įspėjo valdžią, kad ši nebandytų sukiršinti valstiečių su dvarininkais, nes tai gali grėsti tokiais įvykiais, kokie buvo Galicijoje. Detaliau Minsko gubernijos bajorvedis argumentuoja aukštosios mokyklos įsteigimo būtinybę Lietuvoje. Valdžiai Łappa netiesiogiai siūlo sąjungą socialinio konservatizmo pagrindu: „Atkreipus dėmesį į tai, kad gimnazijos yra tik parengiamosios mokyklos stoti į aukštąsias mokyklas, o pastarosios dėl savo tolimo ir padidinto mokesčio už mokslą jaunimui yra nepasiekiamos, ar reikia stebėtis, kodėl jaunimas yra paviršutiniškai išsilavinęs, neturi tvirtų pagrindų, lengvai susižavi socialinėmis svajonėmis, lengvabūdiškomis teorijomis ir platina krašte žalingus Anarchijos pradus“⁵².

Tą pačią dieną, kai Łappa susitiko su Valujevu, t. y. rugpjūčio 21 d., Starzeńskis parašė laišką vidaus reikalų ministrui, kuriame kritikavo vietinės valdžios veiksmus bei išvardijo būtinus pertvarkymus Lietuvoje. Laišką Starzeńskis rašė kaip privatus asmuo. Šiame laiške, kuris, kaip ir visa kita korespondencija tarp Starzeńskio ir Valujevo, parašytas prancūzų kalba, kritikuojami vietinės valdžios veiksmai, pavyzdžiui, bandymas sukurstyti valstiečius prieš dvarininkus, bei reikalaujama visų lygybės prieš įstatymus, teismų reformos (lenkų kalbos įvedimo juose), švietimo sistemos reformavimo įvedant dėstomąją „mūsų“, t. y. lenkų, kalbą, tikybių laisvės bei instituciją „mūsų poreikių bei mūsų valios pristatymui prie sosto papėdės“⁵³.

Atskirai aptariamas universiteto poreikis Lietuvoje. Starzeńskis išreiškė susirūpinimą Lietuvos jaunimo demoralizacija, kurios priežastys glūdi veikiančiuose Rusijos universitetuose. Pastarieji „tampa demagogijos židiniu, ir čia atsiranda vėžio užuomazga, kuri pajungia monarchinę imperiją <...>“⁵⁴. Nurodydamas vieną jautriausių tuo metu Rusijos problemų – universitetų studentijos revoliucingumą, Starzeńskis subtiliai bandė įpiršti mintį, kad būtų prasminga steigti universitetą Vilniuje.

Konservatyviojo Lietuvos bajorijos sparno atstovų siekis įvesti lenkų kalbą kaip dėstomąją mokyklose, atsizvelgiant į tai, jog gimnazijos Rusijos švietimo sistemoje buvo suprojektuotos kaip pakopa į universitetą, galima teigti,

⁵² Ibid., c. 533.

⁵³ Starzeńskio 1861 m. rugpjūčio 21 d. laiškas Valujevui, *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 632, l. 6.

⁵⁴ Ibid., l. 7.

kad „baltieji“ prašė valdžios atkurti Vilniaus universitetą su dėstomąja lenkų kalba (kai kurios vidurinėse mokyklose tuo metu jau buvo gražintas lenkų kalbos kaip dalyko dėstymas).

Vienas pagrindinių laiško akcentų buvo kultūrinės autonomijos reikalavimas, kurios svarbiausi atributai sietini su švietimo sistema⁵⁵. Manytume, kad Rusijos istoriko Jurijaus Štakelbergo teiginys, esą Starzeńskis reikalavęs Lietuvai autonomijos Suomijos pavyzdžiu⁵⁶, yra nepagrįstas, nes reikalauti didesnių kultūrinių ir politinių teisių, nei turėjo Lenkijos Karalystė, galėjo tik asmuo, visiškai nesuvokiantis realios politinės situacijos. Starzeńskio prie tokių nepriskirtume. Juo labiau Valujevas, perskaitęs reikalavimą suteikti Lietuvai tokias pat teises, kokias turi Suomija, nieku gyvu nebūtų pavadinęs tokio dokumento „nuostabiu laišku“⁵⁷. Tikėtinas būtų nebent Dmitrijaus Miliutino liudijimas, kad Aleksandras II buvo linkęs Lenkijos Karalystei suteikti autonomiją Suomijos pavyzdžiu⁵⁸.

Nieko nelaukdamas vidaus reikalų ministras iškvietė Starzeńskį į Peterburgą⁵⁹. Ten šis ne kartą susitiko su Valujevu ir buvo pristatytas carui⁶⁰. Grįžęs iš Peterburgo, Starzeńskis nuvyko į Varšuvą, kur susitiko su Wielopolskiu⁶¹.

⁵⁵ Dienoraštyje Valujevas kiek kitaip atpasakojo Starzeńskio laišką. Pagal 1861 m. rugsėjo 1 d. įrašą, kuris irgi padarytas prancūzų kalba, taigi akcentuojamas autentiškumas, išeitu, jog buvo prašoma, kad Lietuva „būtų prijungta tiek prie imperijos, tiek prie Karalystės [Lenkijos. – D. S.], kaip kad anksčiau buvo prijungta vien prie Karalystės; turėti visišką sąžinės laisvę, aukščiausią teismą ir universitetą Vilniuje, mokyti ir teismuose reikalus vesti savo kalba ir turėti instituciją savo valios pareiškimui“ (*Дневник П. А. Валуева...*, c. 111). Pagal dienoraščio versiją išeitu, kad Starzeńskis reikalauja prijungti Lietuvą prie Lenkijos, nes tik tokiu atveju būtų galima teigti, jog Lietuva bus „prijungta tiek prie imperijos, tiek prie Karalystės“. Matyt, galima vidaus reikalų ministro įrašą traktuoti kaip nevisiškai tikslų laiško turinio atpasakojimą, kuris ties šiuo punktu gali ir klaidinti.

⁵⁶ Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, op. cit., c. 346.

⁵⁷ *Дневник П. А. Валуева...*, c. 111.

⁵⁸ Л. Г. Захарова, Александр II и польский вопрос, *Acta universitatis lodziensis, Folia historica 55: Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku*, 1996, s. 53.

⁵⁹ *Дневник П. А. Валуева...*, c. 111.

⁶⁰ *Ibid.*, c. 112–113; vidaus reikalų ministro 1861 m. lapkričio 30 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 92, l. 1.

⁶¹ A. M. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych...*, s. 76; D. Fainhauz, Śladami Wielopolskiego, op. cit., s. 245.

Dar Starzeńskiui būnant Peterburge į sostinę atvyko ir Vilniaus katalikų vyskupas Krasiński, kuris taip pat išdėstė tam tikrus reikalavimus⁶². Po šio pokalbio Valujevo dienoraštyje atsirado toks įrašas: „Jis [Krasiński], Łappa ir Starzeński kalba ta pačia tema. Matyt, jie mano, kad susiklostė jiems palankios aplinkybės, nes pareiškia apie griefš du pays [krašto pretenzijas. – D.S.] <...> taip, kaip anksčiau niekada nedrįsdavo daryti“⁶³. Spalio mėnesį vidaus reikalų ministrą aplankė ir Vilniaus gubernijos bajorvedis A. Domeika, kuris „atvirai pareiškė Lietuvos siekimą grįžti į status quo ante 1831“⁶⁴. Toks reikalavimas, manytume, implikavo ir siekį atkurti Vilniaus universitetą.

Tuo pat metu panašų, t. y. tarpininko tarp Lietuvos bajorijos ir vidaus reikalų ministro, vaidmenį bandė suvaidinti Tadas Tiškevičius⁶⁵, kuris, kiek yra žinoma, nebuvo vienas iš Lietuvos „baltųjų“ lyderių.

Politinės autonomijos ar atskirų jos atributų suteikimas Lietuvai, nekalbant jau apie prisijungimą prie Lenkijos Karalystės, 1861 m. antrojoje pusėje, kaip matyti iš ką tik aptartų Lietuvos „baltųjų“ žygių Peterburge, nebuvo krašto socialinio elito ir centrinės valdžios, o tiksliau, kai kurių reformatoriškai nusiteikusių ministrų „derybų“ objektas. Tačiau vien tokių „konsultacijų“ atsiradimas liudijo, kad aukštuosiuose politiniuose sluoksniuose pripažįstama būtinybė ieškoti kompromiso su konservatyviaja Lietuvos bajorijos dalimi.

Vilniaus švietimo apygardos vadovybės nuostatos

Švietimo institucijų reikšmę gerai suvokė ir vietinė valdžia Vilniuje. Todėl tiek anksčiau, tiek 1861 m. antrojoje pusėje tuometinėmis sąlygomis VŠA vadovybė griežtai pasisakė prieš aukštosios mokyklos įkūrimą Vilniuje⁶⁶, nors, kita vertus, tokios institucijos būtinybė ir nebuvo neigiama: „Aukštosios mokyklos nebuvimas apygardoje jaučiamas gana stipriai. Todėl manau, kad reikia svarstyti universiteto steigimo Vilniuje problemą. Iš tikrųjų universitetas

⁶² *Дневник П. А. Валуева...*, c. 116.

⁶³ *Ibid.*, c. 116.

⁶⁴ *Ibid.*, c. 119.

⁶⁵ *Ibid.*, c. 108, 321; T. Tyszkiewicz, *Écrits sur la Pologne contemporaine (1862–1864)*, Bruxelles, 1864, p. 105–112; Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, *op. cit.*, c. 344–345; [?], Владимир Николаевич Назимов, *op. cit.*, кн. 2, c. 393.

⁶⁶ VŠA globėjo 1861 m. rugsėjo 2 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *RVIA*, f. 735, ap. 6, b. 200, l. 23; šio dokumento kopija taip pat yra: *LVIA*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 45–57.